

"ושבתה הארץ"

לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה

שלמה א' גליקסברג

א. מבואי דברים

בדיונים בטעמי מצוות השמיטה מסתמנות שתי גישות מרכזיות: יש הרואים את מגמתה העיקרית של המצווה בהגנה על המשאבים המוגבלים של הטבע, וכנגדם, ישנם הרואים את עיקרה של המצווה בדאגה לשכיתת האדם מעמלו המפרך במשך שש שנות העבודה. בזמננו ניתן להצביע על ההקבלה בין דיונים אלו, לבין שתי גישות יסודיות באקולוגיה: גישה ביוצנטרית, שדאגתה נתונה לטבע כשלעצמו, וגישה אנתרופוצנטרית שעיקר מעיינה ברווחתו של האדם.

בהתייחס לגישות אלו, נדון במשנתו של הרמב"ם. אבקש להראות כי שיטתו של הרמב"ם בסוגיה זו היא ביוצנטרית במובהק. הדבר עולה משלושה דיונים נפרדים בכתביו, העומדים כל אחד בפני עצמו, ובה בעת מאירים זה את זה: א) דעתו הנודעת של הרמב"ם שתכלית המציאות איננה בהכרח האדם; ב) שיטתו של הרמב"ם בטעמיה של מצווה השמיטה; ג) עמדתו ההלכתית של הרמב"ם שמצוות השמיטה מוגדרת שבת הארץ ('חפצא') ולא שבת האדם ('גברא').

ב. יחסי אדם וסביבה - שלוש גישות

תיאורטיקנים ופעילים לאיכות הסביבה הגילים לדבר על שתי תפיסות מנוגדות בשאלת מיקומו של האדם ביחס לעולם הסובב אותו: התפיסה האנתרופוצנטרית, המעמידה את האדם במרכז, ורואה בו מעין 'מנהל משק' של משאבי העולם (stewardship, mastery),¹ לעומת התפיסה הביוצנטרית המעמידה את הטבע במרכז, ורואה באדם מין נוסף שחשיבותו אינה עולה על אלו של מינים אחרים בעולם (deep ecology), כפי שעולה מתוך התיאור הבא:

The word anthropocentrism, whose roots are anthropo, or "human", and centrisim, or "center", is a buzzword in environmental thinking. It expresses

1 במסגרת הגישה האנתרופוצנטרית יש להבחין בין שתי גישות שונות: stewardship (=דיילות), ומאידך mastery (=אדנות). בעניין זה ראה: Eilon Schwatz, "Response. Mastery and stewardship, wonder and Connectedness: A typology of Relations of Nature in Jewish Text and Tradition", *Judaism and Ecology*, pp. 93-108.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

the notion that the world was made expressly for humanity. Many think that as long as we see ourselves as center (and master) of the universe, there will be no end to the environmental crisis. In today's environmental debate, the strongest arguments against the anthropocentrism come from the Deep Ecologists, who call for a "biocentric" world view.²

בכווננו לגבש עמדה בשאלת מעמדו של האדם בעולם ביהדות, הנחת העבודה ודאי תהיה שבמרכז החשיבות עומד האדם 'נזר הבריאה'.³ יחד עם זאת, קיימות גם דעות אחרות; למשל, דן פינק' מבקש להראות כי לצד הגישה האנתרופוצנטרית שביהדות קיימת גם גישה ביוצנטרית. דוגמה לכך בספר איוב, שבו הקב"ה משיב לאיוב מתוך הסערה וטוען שדאגתו היא, בין השאר, גם למקומות שלא מיושבים על ידי האדם.⁵ גם בהמשך התשובה, הקב"ה מונה מינים שונים שדאגתו עליהם, על אף שאין לאדם כל צורך בהם. לאמור, דאגתו של ה' לעולם היא בלתי אמצעית, ואינה קשורה בהכרח לאדם.⁶

2 ראה: E. Bernstein, *Ecology and the Jewish Spirit*, Woodstock 1998, pp. 230
 3 יש להסב את תשומת הלב לעובדה כי גם גישה אנתרופוצנטרית זו הדרווגת לאדם ולצרכיו, אפשר שתשכיל לראות לא רק את צרכיו המידיים, אלא גם? את צרכיה של האנושות בדורות הבאים. דומה כי דאגה זאת באה לידי ביטוי במספר מקורות, וכדוגמת השניים הבאים: "ראה את מעשה האלהים כי מי יוכל לתקן את אשר עותו, בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן וכל מה שבראתי בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך" (קהלת רבה (וילנא), פרשה ז). דומה כי במדרש זה באה לידי ביטוי באופן מובהק הגישה האנתרופוצנטרית, לפיה אלוקים ברא את העולם למען האדם. העולם שייך אמנם לה' ("שלא תקלקל ותחריב את עולמי"), אולם הוא נתן אותו לאנושות: "וכל מה שבראתי בשבילך בראתי". המשמעות שיש לכך, על פי מקור זה, היא שהיות והעולם נברא לצרכיה של האנושות, על האנושות מוטלת החובה לשמור על העולם גם לדורות הבאים, וכדברי המדרש: "שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך". חידוש משמעותי נוסף במקור זה הוא התובנה לפיה יש לאנושות היכולת להזיק לעולם נזק בלתי הפיך. דומה כי בדברים אלו בעל המדרש שלפנינו הקדים את זמנו, מכיוון שעל כישוריו של האדם לגרום לנזק לעולם, למד העולם המודרני רק במאה האחרונה, עם התפתחות המדע והטכנולוגיה. הדאגה לדורות הבאים באה לידי ביטוי גם במקורות רבים, ונציין כדוגמה את הסוגיה הבבליה בתענית דף כג ע"א, שם מתארת הסוגיה כיצד חוני המעגל ישן שבעים שנה, וכיצד הביין את החשיבות של נטיעת עץ חרוב, אף על פי שהנטוע עצמו לא ייהנה ממנו, אלא למען הדורות הבאים: "כי היכי דשתלי לי אבהתי, שתלי נמי לבראי".

4 D. Fink, "Between Dust and Divinity: Maimonides and Jewish Environmental Ethics", *Ecology and the Jewish Spirit*, ed. by Ellen Bernstein, Woodstock 1998, pp. 230-239
 5 ראה: איוב, לח א, כו-כז: "ויען ידוד את איוב מן הסערה ויאמר [...] להמטיר על ארץ לא איש מדבר לא אדם בו. להשביע שאה ומשאה ולהצמיח מצא דשא".

6 ראה: שם טו-טז: "הנה נא בהמות אשר עשיתי עמך חציר כבקר יאכל. הנה נא כחו במתניו ואנו בשרירי בטנו. יחפץ זנבו כמו ארו גידי פחדו פחדיו ישרגו. עצמיו אפיקי נחושה גרמיו כמטיל ברזל. הוא ראשית דרכי אל העשו יגש חרבו. כי בול הרים ישאו לו וכל חית השדה ישחקו שם. תחת צאלים ישכב בסתר קנה ובצה. יסכהו צאלים צללו יסכוהו ערבי נחל. הן יעשק נהר לא יחפזו יבטח כי יגיה ירדן אל פיהו. בעיניו יקחנו במוקשים ינקב אף. תמשך לויתן בחכה ובחבל תשקיע לשנו. התשים אגמון באפו ובחוח תקוב לחיו. הירבה אליך תחנונים אם דיבר אליך רכות. היכרת ברית עמך תקחנו לעבד עולם. התשחק בו כצפור ותקשרנו לנערותיך. יכרו עליו חברים יחצוהו בין כנענים. התמלא בשכות עורו ובצלצל גדים ראשו. שים עליו כפך זכר מלחמה אל תוסף".

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

כך גם לכאורה עולה מתוך דברי הרמב"ם,⁷ שבמשנתו האקולוגית נבקש להרחיב להלן,⁸ כי האדם או האנושות, הם אינם אלא זן אחד מיני רבים בבריאה:

יש חושבים שזאת השאלה מחוייבת, ר"ל בקשת התכלית לכלל זה המציאות, וכן יחשבו שתכלית המציאות כלו מציאות מין האדם לברו לעבוד את השם, ושכל מה שנעשה אמנם נעשה בגללו, עד שהגלגלים אינם סובכים רק לתועלותיו ולהמציא צרכיו [...] וזה הדעת כשיחקר כמו שצריך למשכילים שיחקרו הדעות, יתבאר מה שבו מן הטעות [...] ובגלל הדבר הזה הדעת האמתית אצלי לפי האמונות התוריות והנאות לדעות העיוניות, הוא שלא נאמין בנמצאות כולם שהם מפני מציאות האדם, אבל יהיו ג"כ שאר הנמצאות כולם מכוונות לעצמן לא מפני דבר אחר.⁹

אולם נראה כי על מנת לדייק יותר בהבנת כלל המקורות ותפיסתם כמכלול, יש להציע גישה שלישית, זו שלא הוזכרה עד כה: הגישה התיאוצנטרית, אשר לפיה לא הטבע במרכז וגם לא האדם, אלא האל או לפחות נוכחותו הם המרכזיים בתודעת המאמין. האמונה בקשר שבין העולם לאלוקים, והאמונה בכך שאלוקים מתערב בנעשה בעולם, ומשום כך יש לו גם תביעות מהאנושות, היא מאושיותיה של היהדות, ומשום כך יש בה גם כדי לקבוע את היחס של האדם לעולמו של האל.

עיקרון זה הנו גם עיקרון שמכונן נורמות הלכתיות, והדוגמה הבולטת לכך נמצאת כבר במקרא כהנמקה למצוות היובל: "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצַמְתָּת כִּי לִי הָאָרֶץ".¹⁰ "כי לי הארץ" - ההנמקה שבצדה של ההוראה "והארץ לא תימכר לצמתות", משקפת אפוא תפיסה תיאוצנטרית, אשר לפיה העובדה והתודעה שהארץ שייכת לאל, יש לה השלכות מעשיות, וכדברי המדרש המפורסם, אמנם "כל מה שבראתי בשבילך בראתי", ואף על פי כן, ובסופו של דבר, "תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי".¹¹

ג. טעמיה של מצוות שמיטה - ארגון בקבוצות

טעמים רבים ניתנו במהלך הדורות למצוות השמיטה. דומה כי משקלה הרעיוני הרב ומודעות לקושי לקיימה מחד גיסא, ומאידך גיסא העובדה שבמרוצת הדורות כמעט שלא

7 על סוגיה זו נכתבו מחקרים רבים, ראה למשל: ד' שוורץ, "לדרכי הפולמוס של הרמב"ם עם הפילוסופיה האריסטוטלית: עיון מחדש בסוגיית תכלית המציאות", עיון מז (ניסן תשנ"ח), עמ' 129-146.

8 עוד על משנתו האקולוגית של הרמב"ם, ראה: במאמרו של דן פינק (לעיל הערה 4).

9 רמב"ם, ספר מורה הנבוכים, חלק שלישי, פרק יג. כך גם בפרק יב: "וסבת זה הטעות כלה היות זה הסכל וחבריו מן ההמון לא יבחנו המציאות רק באיש מבני אדם לא זולת זה, וידמה כל סכל כי המציאות כולו היה בעבורו, וכאלו אין שם מציאות זולתו לבר".

10 ויקרא כה, כג. רש"י בפירושו שם פירש: "והארץ לא תמכר, ליתן לאו על חזרת שדות לבעלים ביובל, שלא יהא הלוקח כובשה. לצמתת, לפסיקה למכירה פסוקה עולמית. כי לי הארץ, אל תרע עיניך בה שאינה שלך".

11 קהלת רבה (וילנא), פרשה ז. עם זאת הדגש המרכזי שבא לידי ביטוי בספרות חז"ל ובספרות הפרשנית לסוגיה, הוא ללא ספק אנתרופוצנטרי, המעמיד במרכז החשיבות את האדם וחינוכו, וכאמור בצדו גם דגשים על אחריותה של האנושות לטבע ולדורות הראויים אף הם ליהנות מאותו טבע.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

קיימו את הלכותיה הלכה למעשה (בין בגלל המגורים בחו"ל ובין בגלל מצוקה כלכלית - זו שגם גררה הסתייעות בפתרונות שונים), הביאו לעיסוק נרחב במשמעויותיה. הפער שבין קיומה בפועל ובין העיסוק הרעיוני-פרשני בה מזדקר בחדות; אנשי הלכה, פרשני המקרא, מוני מצוות, הוגים מקובלים בעלי המוסר, הדרוש והדרוש החסידי עסקו בטעמיה ובמשמעויותיה; זה בכה וזה בכה. על רקע שפע החומר, דומה כי שלוש הגישות שאותן הצגנו לעיל, יסייעו בידינו גם בסיווגם של הטעמים הרבים, לכדי שלוש קבוצות עיקריות: הפרשנות האנתרופוצנטרית, הפרשנות הביוצנטרית והפרשנות התיאוצנטרית.¹² להלן תיאורן:

הפרשנות האנתרופוצנטרית - עשויה לראות במצוות השמיטה, מצווה שמטרתה להישיר את דרכיו של האדם, ולחנכו לערכים שונים דרך קיומה של המצווה על הלכותיה המרוכות. גישה זו הולמת את מרבית הטעמים שניתנו במרוצת הדורות למצוות השמיטה, והעובדה שבמרבית התקופות הביט עם ישראל על ארצו ועל המצוות התלויות בה מנגד עולה מן הסתם בקנה אחד עם גישה זו.

ברוח זו פירשו המפרשים שמטרת השמיטה לחנך לערכים כמו: ביטחון בה', מידת הוותרנות, אמונה בבריאת העולם, טיפוח לימוד התורה, שוויון מעמדות בחברה ועוד. המשותף לכולם הוא נוכחותו של האדם וצרכיו הרוחניים והמוסריים.¹³

הפרשנות הביוצנטרית¹⁴ - שעיקר עיונו יתמקד בה, מעניקה לאדמת ארץ ישראל מעמד ישותי, ובמצוות השמיטה היא רואה את הרצון להקנות לה מעמד שכזה.¹⁵

12 אמנם מן הראוי לציין, כי אין לראות בהכרח בנקודת המוצא של המפרש בבואו להטעים את מצוות השמיטה משום הכרעה בשאלת יחסו של האדם וסביבתו.

13 ראה למשל: ב' אפרתי, טעמי מצות שביעית, ירושלים תש"ס; מ"צ נריה, דבר השמיטה טעמיה ותולדותיה, כפר הרואה תשמ"ז; י' אריאל, טעמא דשביעתא: יסודותיה הרעיוניים של השמיטה, חיספין תשמ"ז; מ' ברבר, אמונה ומדות לאור השמטה, בני ברק תשמ"ז; ב' שצ'רנסקי, ושבתה הארץ שבת לשם - דבר השמטה, תל אביב תשס"א.

14 יש להעיר, כי אמנם התפיסה הביוצנטרית הבאה לידי ביטוי במצוות השמיטה תחומה לארץ ישראל בלבד, ולא לכל סביבה אחרת, אולם יש להזכיר בהקשר לזה את הזיקה הברורה שבין מקורות היהדות ובין הסביבה הארצישראלית דווקא, וכבר עמדנו על כך במאמר קודם, ראה: ש"א גליקסברג, "על תודעת המקומיות - למגמת תיחומם של דיני איכות הסביבה לארץ ישראל", שיח שדה 5 (תשס"ט), עמ' 1-16.

15 האנשתה של הארץ, ותפיסתה כישות חיה, באה לידי ביטוי במקומות רבים בחז"ל, כל למשל במקור הבא: "אמר ר' ברכיה בשם ר' שמעון בן לקיש כל מה שכרא הקב"ה באדם ברא בארץ לדוגמא לו, אדם יש לו ראש, והארץ יש לה ראש, שנא' וראש עפרות תבל, אדם יש לו עינים והארץ יש לה עינים, שנא' וכסה את עין הארץ, אדם יש לו אזנים והארץ יש לה אזנים, שנא' והאזני ארץ, אדם יש לו פה והארץ יש לה פה, שנא' ותפתח הארץ את פיה, אדם אוכל והארץ אוכלת, שנאמר ארץ אוכלת יושביה, אדם שותה והארץ שותה, שנא' למטר השמים תשתה מים, אדם מקיא והארץ מקיאה, שנא' ולא תקיא הארץ וגו', אדם יש לו ידים והארץ יש לה ידים, שנא' והארץ הנה רחבת ידים, אדם יש לו ירכים והארץ יש לה ירכים, שנא' וקבצתים מירכתי ארץ, אדם יש לו טבור והארץ יש לה טבור, שנא' יושבי על טבור הארץ, אדם יש לו ערוה והארץ יש לה ערוה, שנאמר לראות את ערות הארץ באתם, אדם יש לו רגלים והארץ יש לה רגלים שנא' והארץ לעולם עומדת, מה היא עומדת מעמדת" (קהלת רבה (וילנא) פרשה א ד"ה א והארץ לעולם). במקורות אחרים, חיוניותה של הארץ שהתגלתה בעולם שקודם החטא, תתגלה לעתיד לבוא. כך למשל בשני המקורות הבאים: "תיב רבן גמליאל וקא דריש: עתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות וכלי מילת, שנאמר יהי פסת בר בארץ" (תלמוד בבלי מסכת שבת ל ע"ב). "אמר ר' סימון בשם ר' שמעון חסידא בעולם

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

נציג ברור ורהוט של גישה זו ניתן לראות ברבי יהודה הלוי, בספרו הכוזרי. בדבריו, מעניק ריה"ל לארץ ישראל מעמד ישותי: "אמר החבר: הלא תראה איך קבלה הארץ שבתות, כמו שאמר: שבת הארץ, ושבתה הארץ שבת לה' ולא נתן רשות למוכרה לצמיתות, כמו שאמר: והארץ לא תמכר לצמיתות כי לי הארץ"¹⁶. מוסיף ומבאר, ר' ישראל הלוי מזאמושץ, בפירושו לכוזרי 'אוצר נחמד': "התיחסות יש לארץ על כללי התורה, שהרי אפילו שבת בראשית שאנו מצווים עליה מצינו דוגמתו בארץ, שנאמר שבת הארץ. ולא היה הציורי עלינו שאנחנו נשמור מלקצור ולחרוש בשביעית, אבל [=אלא] נאמר שבת הארץ להורות, שבגלל הארץ באה הפקודה הזאת"¹⁷.

דומה כי באופן הזה יש לראות גם את פירושו של הרמב"ם, אשר שיטתו אופיינה לעיל כביצוענטרית, כזו המעמידה את הטבע על מרכיביו השונים במקביל לאנושות ולא מתחתיה.

למצוות השמיטה נותן הרמב"ם שני טעמים, האחד אנתרופוצנטרי: "ואמנם כל המצות אשר ספרנום בהלכות שמיטה ויובל מהם לחמלה על בני אדם והרחבה לבני אדם כולם"¹⁸. לאחר מכן הוא מוסיף טעם: "ושתוסיף הארץ תבואתה ותתחזק בעמדה שמוטה"¹⁹. את טעמו האחרון של הרמב"ם - חיזוק הקרקע, נבקש לראות כטעם אקולוגי-ביוצנטרי שמטרתו טיפוח הקרקע כתכלית עצמאית ולא רק כטעם חקלאי-אנטרופוצנטרי למענו של האדם המתמקד בחיזוק יכולתה להניב יותר בשנים שלאחר מכן. דומה כי בדרך פרשנית זו נוכל לחמוק מביקורתו של ר' יצחק עראמה בספרו עקדת יצחק על טעמו של הרמב"ם; בעל עקדת יצחק תפס את טעמו של הרמב"ם כטעם חקלאי-אנטרופוצנטרי, ומשום כך הקשה עליו שאם אכן מדובר בתועלת חקלאית, מדוע נקבעו עונשים למי שלא מקיים את מצוות השמיטה, הלוא די בכך שלא ייהנה מהשבחת הקרקע:

וחז"ל אמרו גלות בא לעולם על [...] ועל שמיטת הארץ. ויש לתמוה למה תהיה כזאת על חטא כזה [...] ואם השביתה ההיא תהיה לצורך עבודת האדמה כמנהג עובדיה שמשביתין אותה קצת שנים, כדי שתחליף כוח להוסיף על תבואתה [...] אם יחדתו מעשות השמיטה [...] מיעוט פירותיהם יהיה עונשם, ולמה יגלו מעליה בעונש זה.²⁰

הזה אדם לוקט תאנים בשבת אין התאנה אומרת לו כלום, אבל לעתיד לבא היא צווחת ואומרת שבת הוא, בעולם הזה אדם הולך ומשמש עם אשתו נדה אין מי שיעכבנו אבל לעתיד לבא האבן זועקת ואומרת לו נדה היא" (ילקוט שמעוני, ירמיהו, רמז שטו).

16 ספר הכוזרי, מאמר ב, אות יח.

17 אוצר נחמד, שם, וילנא תרס"ה, עמ' 37.

18 רמב"ם, ספר מורה הנבוכים, חלק שלישי, פרק לט.

19 שם.

20 ר' יצחק עראמה, עקדת יצחק, פרשת בהר, שער סט.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

אולם דומה שאת דברי הרמב"ם יש להבין באופן אחר - לא כהשבתה לצורכי האדם, אלא כשמירה על הקרקע.²¹

דומה כי כך גם עולה מדברי ר' אפרים לונשיץ בפירושו לתורה הכלי יקר, בדבריו הוא מביא לידי ביטוי את הביקורת על תפיסת הרמב"ם,²² ועל ביקורתו של בעל העקדה שלעיל הוא מוסיף ומקשה:

בטעם מצוה זו יש דיעות חלוקות כי רבים אומרים שהטעם הוא שתשבות הארץ כדי שתוסיף תת כחה לזרוע, ולדעה זו נטה הרב המורה, ורבים חולקים עליו ואמרו שאם חששה התורה לזה שלא תחלש האדמה למה יתחייבו גלות על שמיטת הארץ יהיה ענשם שלא תוסיף הארץ תת כחה להם, ועוד שאין זה שבת לה' כי אם לצורך הארץ.²³

נראה כי לבעל הכלי יקר ברור, שלשיטת הרמב"ם מטרת השביתה היא לצורך הארץ ולא שביתה לצורך האדם, ודווקא משום כך הוא מקשה עליה. את הטעם הביצועני מצאנו גם בדברי כמה מהאחרונים. כך למשל בדברי המהר"ל מפראג, הרואה בשבת הארץ ממעלתה של ארץ ישראל:

אמנם השמיטה שהיא לארץ מה שלא נמצא לשום ארץ, ודבר זה מצד הארץ עצמה כי ראוי לארץ השמיטה. וזה כי ארץ ישראל אשר לא תחסר כל בה והיא הארץ השלימה בכל [...] וכך הארץ צריכה שתשבות, שאם היה בה מלאכה היה מורה שהיא חסירה שלימות ולכך היא במלאכה התמידית ולא תבא לכלל המנוחה, ולכך כתיב שבת שבתון יהיה לארץ שיהיה לארץ עצמה שביתה ודבר זה מודיע מעלת הארץ.²⁴

כך גם בדברי ר' חיים ויטאל: "שתשבות כדרך בני אדם ששוכתים ממלאכות בשבתות ויו"ט".²⁵ כך גם בדברי ר' משה ב"ר אברהם מפרמסלא, תלמידו של המהרש"ל,²⁶ בספרו מטה משה הרואה במצוות השמיטה מצווה שמטרתה מתן מנוחה לאדמה: "טעם מצות

21 ברוח דומה הסביר הרש"ר הירש את מטרתן של הלכות שבת: "כי מטרת איסורי המלאכה בשבת הוא החזרת הבריאה ליוצרה למשך יום שלם ודבר זה משמש תזכורת לאדם כי לא הוא הבעלים על העולם וכי הקב"ה הוא אדונו - בעליו של העולם. הגנה על הטבע מפני מעשיו הפוגעים של האדם הנובעים מההגשתו כי הוא השולט בעולם" (הרש"ר הירש, חורב, פרק העדות א).

22 כבר במושב זקנים על התורה נשלל פירוש זה: "אע"פ ששביתה הקרקע טובה לארץ, כונתך לא תהיה לשם כך אלא שבת לה". כך גם באברבנל, פירושו לתורה, פרשת בהר, פרק כה, פסוק א, עמ' קנז: "ראין הרבר כן באמת". לסקירת הביקורת ראה: נ' ליבוביץ, עיונים חדשים בספר ויקרא, ירושלים תשמ"ו, עמ' 404-405.

23 כלי יקר, ויקרא, כה, ב.

24 מהר"ל, ספר דרך חיים, פרק ה, משנה ט.

25 עץ הדעת טוב, ויקרא שם. וראה גם בספר פרדס יוסף לר' יוסף פצנובסקי, ויקרא שם, שהביא את קושייתו של בעל הפרשת רכים, מדוע נענשו ישראל בגלות, והרי טענה הייתה להם שכפה עליהם הר כגיגית, ותירץ: "מכל מקום במצוות שמיטה שחובת קרקע מוכרחים אתם לקיים אף אם תרצו לחזור, כי הקרקע עצמה דורשת שתהיה שוכתת בשביעית".

26 על דרכו של המהרש"ל בתפיסת מהות מצוות השמיטה, ראה להלן.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

שמיטה הוא, כי האדמה צריכה לנוח כנגד כל השבתות שבהן הצמיחה ולא שבתה. והנה בכל שנת החמה שס"ה ימים, ובהן נ"ב שבתות. א"כ בשבע שנים ישנן שס"ד שבתות, ולכן צריכה האדמה לנוח שנה שלימה, שס"ה יום, כנגד אותן שס"ד שבתות שעשתה מלאכה מעצמה".²⁷ כך גם המלבי"ם, העומד על הקשר שבין שבת לאדם ושבת לארץ: "כי אחר שהי' הציווי במצות שבת למען ינוח שורך וחמורך וכל אשר לך, הי' ראוי שתנוח גם הארץ ולא תגדל פירותיה ביום השבת [...] וע"כ בחר שמיטת הארץ אחד לשבע שנים להשלים בהם שביטת השבתות של ששת השנים".²⁸ ביטוי קולע לשיטה זו יש לראות בדבריו של ד"ר יצחק ברויאר. מפאת חשיבותם ובהירותם, נביא אותם באריכות:

כל ארצות העולם מעלות קיטור של דם ודמע, והן רועשות מהמולת קנאת הלחם, ואין מנוחה, ואין נופש, ואין חליפת כוח. והנה, ארץ ישראל, שובתת את שבתה, והנה, ארץ ישראל, ארץ הבריאה, כעולל וכיונק, שוכבת בזרועות בוראה ב"ה. לא לאדם היהודי בלבד יש שבת. גם לארץ היהודית יש שבת משלה! בכל יום שביעי 'שביתה' לאדם היהודי. בכל שנה שביעית 'שביתה' לארץ היהודית! [...] כמו שהעבד העברי עובד שש שנים ובשנה השביעית הוא יוצא חופשי, כן ארץ הבריאה עובדת שש שנים לאדם היהודי על פי בוראה ב"ה, ובשנה השביעית היא חוזרת לרשותו. כי הארץ רק מושאלת לאדם היהודי לכל שש שנים "ושש שנים תזרע את ארצך ואספת את תבואתה, והשביעית תשמטנה ונטשתה". זהו עיקרה של שביעית [...]. שביטת שבת הארץ מכוונת נגד ריבונותו של האדם, נגד ריבונות ממשלתו בבריאיה אחרי שקיבלה את צורת הטבע, נגד העריצות של הרצון הבהמי ושל הרצון השכלי, בהסירה מהם כל סמכות במשך שנה שלמה, ובהכריזה על-ידי זה, שאין תפקידה של הארץ, לשמש כדור משחקים בידי הוד מלכות האדם, יען כי היא עצמה בריאה תכליתית, כמו שגם האדם בריאה תכליתית [...] ורק התכלית המשותפת של כל הבריאיה רק רצון הבורא ב"ה ותורתו [...] מקשרת אותם לפעולה תכליתית, האדם כמנהל והארץ כפועל. "תשמטנה ונטשת": תפקיר אותה, כי למשך שנה שלמה חדלת מלהיות בעלה! הפקר הבורא ברוך הוא הפקר! שש שנים עבדה לך באמונה ובמיטב כוחותיה: הגיע שנת שבתה. הנח לה לשבות שבתונה. אין כל ערכה אך ורק להיות העבד שלך. יש לה ערך עצמי כנגדך (ההדגשות שלי), בו העריכה הבורא ב"ה שלה ושלך. שנה שלמה בכל ימי שבתה לכבד את ערכה העצמי, ורק במוצאי שבתה תתחיל מחדש לקבלה מידי הבורא ב"ה למשך שש שנים חדשות.²⁹

27 מטה משה, סימן תעג.

28 מלבי"ם, התורה והמצוה, ויקרא, פרשת בהר, אות ז. ראה גם תפארת יהונתן לר"י איבשיץ, שם.

29 יצחק ברויאר, נחליאל, ירושלים תשמ"ב, עמ' רלה ואילך. על שיטתו האקולוגית של ברויאר, ראה: ש' חן, "ארץ הבריאיה שוכבת בזרועות בוראה", פנים 21 (2002), עמ' 57-63.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

הנה כי כן המקורות הרבים שסקרנו ביחידה זו מזהים באופן ברור את קיומה של הגישה הביצוענטרית, אשר לפיה מטרת השמיטה היא חיזוק מעמדה של הקרקע הארצישראלית ולא חיזוק בעליה.

הפרשנות התיאוצנטרית – פרשנות זו רואה במצוות השמיטה מצווה שמטרתה להדגיש את נוכחותו של האל במרכז ההווה הדתית ולהמחישה. פרשנות זו תסתייע בלשון הכתוב לגבי מצוות יובל, מצווה הקרובה למצוות השמיטה, במשמעויותיה ובמקום תיאורה במקרא: "וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְצִמְתָּת כִּי לִי הָאָרֶץ"³⁰. מקור לפרשנות התיאוצנטרית בהקשר של מצוות השמיטה, יש לראות בחז"ל; במדרש הלכה, המבקש לבאר את הסיבה מדוע בגינה של אי השמירה של מצווה זו יגלו ישראל מארצם: "אז תרצה הארץ את שבתותיה אני אמרתי לכם שתהו זורעים שש ומשמטים לי אחת, בשביל שתדעו שהארץ שלי היא ואתם לא עשיתם כן, אלא עמדו וגלו ממנה והיא תשמט מאיליה"³¹. כך גם מנמק רבי אבהו, כפי שמוכח בסוגיה הבבלית: "אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: זרעו שש והשמיטו שבע, כדי שתדעו שהארץ שלי היא, והן לא עשו כן, אלא חטאו וגלו"³². על פי מקורות ראשוניים אלו, מצוות השמיטה נועדה למקם את נוכחותו של האל במרכז התודעה; כדי להזכיר את העובדה שהארץ שייכת לה' ולא לחקלאי המעבד אותה, עליו להוכיחה אחת לשבע שנים.

ד. "ושבתה הארץ שבת לה" – שביתת האדם או שביתת הארץ

לאחר שסקרנו את שלוש הקטגוריות הפרשניות, ואת הטעמים הקשורים בהן בהדגשה יתירה של הפרשנות הביצוענטרית, נבקש להראות כי תשומת הלב שלה זכתה הארץ, קשורה לא רק ל'טעמא דקרא', אלא גם לעיקרון הלכתי, אשר לו 'נפקויות' רבות. על פי עיקרון זה, הדגשת התורה שלא זו בלבד שאל לו לאדם לעבוד בקרקע בשנת השמיטה: לזרוע לזמור לקצור או לבצור, אלא על האדמה להיות מושבתת, "ושבתה הארץ

30 ויקרא כה, כג.

31 ספרא, בחוקותי, פרשה ב, ד"ה פרק ז.

32 סנהדרין לט ע"א. את הקשר שבין הכניסה לארץ ובין הציווי המיידי על מצוות השמיטה, רואה האלשיך כצידוק מוסרי על הארץ: "זוה אומרו דבר אל בני ישראל כי תבוא אל הארץ אשר אני נותן לכם, למה שיראו כי אני נותן אותה ואינם ליסטים שגזלו נחלת גוים, ע"כ ושבתה הארץ עצמה שנתתי שבת לה', להורות בה כי הוא יתברך בראה והוא נתנה". שימוש בטעם זה גם בכלי יקר שם: "כדי שיראו עצמם כאריסים בלבד, שאין להם כל חזקה בשדה אלא נכנסים לעבודתה בלבד. ונכנסים בה כפי התנאים שהתנה הארון". וראה גם מדרש שמואל, פרק אבות, פרק ה, משנה יא. כך גם בספר עבודה ישראל לר' ישראל מקאזניץ, שם: "וזהו ענין קבלת עול מלכותו שנתגלה ע"י השמיטה [...] רק להמליך הכורא ב"ה ולהקבל עול מלכותו על ידיהם, וענין זה נתגלה על השביתה בשביעית". בנוגע לקשר הסיבתי שבין הזלזול בשמירה של מצוות השמיטה ובין הגלות מהארץ, מטעים הרמ"צ נריה, בתוך: צ' שינובר, השמיטה לאור המקורות, נחלים תשמ"ז, עמ' 113: "הרעיון ברור וגלוי כאן: מחשבת האדם כי האדמה שלו היא, כי הקניין שלו הוא, מרעילה את יחסי החברה ומביאה בסופו של דבר לחורבן הארץ וגלות העם". ניסיון לבאר על פי טעם זה כמה מהלכות שמיטה, אצל י"צ רימון, שיעורי שביעית, אלון שבת התש"ס, עמ' 13-14, 47.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

שבת לה". או בלשון האחרונים: מצוות השמיטה היא מצוות "חפצא" ולא רק מצוות "גברא".

להלן נראה כי מדברי ראשונים ואחרונים עולה כי התוספת של שביתת הארץ התווספה מעבר לשביתת האדם, אין מטרתה רק הוספת איסור עשה בלבד, אלא יש בה תוספת של רובד הלכתי שלא הוזכר עד כה, רובד הבא להגדיר את האיסור באופן שונה, שביתת הארץ ממלאכה. אכן קביעה זו שנויה במחלוקת, אולם דומה כי זוהי השיטה המרכזית, ועל פי שיטה זו פסקו מרבית הפוסקים. בהמשך נגיע לשיטתו העקרונית הביצועית של הרמב"ם, המשתלבת גם בדיון זה.

עיוננו בדיוני האחרונים ובמסקנות הפוסקים העלה כי מצוות השמיטה עניינה השבתת הקרקע ממלאכה (חפצא), ולא רק השבתת בעליה (גברא). אמנם לאחר העיון נראה כי כבר בדברי כמה מהראשונים ניתן להבחין בעיקרון זה, פעמים במפורש ופעמים מדיוק מדבריו. להלן נביא כמה מדברי הראשונים, ואחריהם כמה מעיקרי האחרונים.

תפיסת המצווה כהשבתת הקרקע ולא רק השבתת האדם בעל הקרקע, עולה לכאורה מהאופן שבו פירש אבן עזרא את הפסוק "ושבתה הארץ שבת לה": "מצוה על ישראלי שלא יעזוב גר לזרוע שנת השבת, כאשר לא נעזבנו לעשות מלאכה בשבת, כי הוא ברשותנו".³³ מדברי אבן עזרא עולה, כי מוטלת חובה על אדם מישראל, שאדמתו לא תעובד בידי כלל, אף אם בעל השדה כשלעצמו שוכת ורק הגר הוא זה שעושה בה מלאכה. ושמה זוהי גם כוונתו של הרס"ג בלשונו התמציתית בספר המצוות שלו: "כלות שש שנים הארץ".³⁴ וכפי שרצה להבין מדבריו ר' ירוחם פישל פרלא בביאורו לרס"ג.³⁵

דברים מפורשים בנידון, מובעים בתוספותיו של רבי יוסף דיטראני. הרקע לדברים הוא סוגיית התלמוד במסכת עבודה זרה, שם מביאה הסוגיה מדברי בית הלל. לפיהם, בשנת השמיטה מותר למכור בהמה לחשוד על שביעית, מכיוון שאין וודאות שיעבוד בה באיסור, ואולי יחט אותה ויעשה בה שימוש מותר. על כך מביאה הסוגיה את דברי רבה, המבאר את ההבדל שבין שבת ובין שביעית: "אמר רבה: מי דמי? התם אין אדם מצווה על שביתת בהמתו בשביעית, הכא אדם מצווה על שביתת בהמתו בשביעית, ותנן, בש"א: לא ימכור אדם שדה ניר בשביעית, וב"ה מתירין, מפני שיכול להובירה".³⁷

על ההשוואה שבין שביתת השדה בשביעית לשביתת בהמה בשבת, השוואה שביסוד קושייתו של אב"י, תמה הרי"ד, שהרי בשבת מצווה הבעלים על שביתת בהמתו גם כאשר אחרים עובדים בה, ואילו בשביעית, חובת השביתתה היא של הבעלים. כך הוא אפוא מתרץ:

33 אבן עזרא, ויקרא כה, ב.

34 ספר המצוות לרס"ג, עשה סא, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 524.

35 שם, עמ' 526.

36 עבודה זרה טו ע"ב.

37 שם.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

"ויש לומר דבשבתת קרקע הוזהרנו בשביעית כדפירש המורה,³⁸ דנפקא לן משבת שבתון יהיה לארץ, ואסור להשכיר שדהו לגוי בשביעית אבל בשבת לא הוזהרנו על שביעת קרקע".³⁹

דברים דומים ובתוספת ביאור מובעים בפסקיו:⁴⁰ "אע"פ שאדם מצווה על שביעת בהמתו בשבת, אין אדם מצווה על שביעת בהמתו בשביעית, ויכול להשכיר לגוי לחרוש בו בשביעית. אבל לא ישכירנה לישראל החשוד לחרוש בה בשביעית, מפני שעובר על לפני עור [...] ולא ישכיר שדהו בשביעית אפילו לגוי, שאדם מצווה על שביעת שדהו בשביעית שנאמר שבת שבתון יהיה לארץ".⁴¹

כך עולה מדברי רבי משה מקוצי בספרו סמ"ג שכתב: "מצות עשה שתשבות הארץ בשביעית מעבודת הקרקע".⁴² כך גם עולה מדברי הריטב"א, לפיהם גם כאשר השדה נעבדת בידי אחרים, עובר בעליה מלבד איסור כללי של "לפני עיור לא תיתן מכשול", והרי הוא מכשיל אחרים, אלא גם על החובה המרכזית של שנת השמיטה, השבתת השדה ממלאכה: "והא הכא דאיתא תרתי: איסורא דלפני עור, ואיסורא דשדהו, שהוא מצווה על שביעתה ואפילו הכי לתו ב"ה לקולא".⁴³

מהסוגיה במסכת עבודה זרה הנזכרת, ממנה עולה כי יש להשוות את דיני שביעת בהמתו בשבת לשביעת שדהו בשביעית, הסיק גם במנחת חינוך, שחובת השביעה היא על הקרקע, ומשום כך גם כאשר היא ביד אחרים, בעליה יעבור באיסור:

ודע דשביעית בענין א' חמור משויו"ט [=משבת ויום טוב]. דשויו"ט איכא איסור על העושה מלאכה בעצמו אבל ע"י עכו"ם הוא רק שבות, אך יש עשה בשבת דבהמתו צריכה לשבות ואם משאיל או משכיר בהמתו לעכו"ם עובר משום ש"ב בעשה דגזה"כ דבהמתו אסורה במלאכה [...] אך שאר מלאכות כגון חרישה וזריעה עובר אם עושה בעצמו, אבל ע"י עכו"ם א"ע כלל. ובשמיטה אם עושה עבודת הארץ כגון שחורש שדהו או זורע או קוצר ע"י עכו"ם נהי דהל"ת של עבודת הארץ אינו כי הכל כתוב לנוכח שדך לא תזרע אך בעשה עובר בכל עבודת קרקע אפילו ע"י אחרים דכתיב שבת שבתון יהיה לארץ ושבתה הארץ. מבואר גזה"כ דהארץ תשבות. וכמו שמצוים על שביעת כלים ושביעת בהמה בשבת, כן מוזהרים על שביעת הארץ בשמיטה.⁴⁴

38 רש"י, שם, ד"ה אדם מצווה על שביעת שדהו, שפירש: "שנת שבתון יהיה לארץ".

39 תוספות רי"ד, עבודה זרה טו ע"ב.

40 על היחס בין תוספות הרי"ד ובין פסקיו, ראה: י"מ תא שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, חלק ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 174-187.

41 ראה: מביט, חלק ב, סימן סד.

42 סמ"ג, עשין קמו.

43 חידושי הריטב"א, עבודה זרה שם, במהדרות מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ד, עמ' א.

44 מנחת חינוך, מצווה קיב.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

כך משתמע גם מהמהרש"ל, אמירה לנכרי שיעשה עבור יהודי מלאכה האסורה בשביעית אסורה מעיקר הדין, שלא כמו בשבת: "בודאי אסור אמירה לכותי בשביעית אפילו אם תאמר שמותר בשבת, לפי שהשביעית תלה הש"י קדושה בארץ דכתיב שבת שבתון יהיה לארץ והבן"⁴⁵. זוהי גם מסקנת הרבה מהאחרונים.⁴⁶

ה. 'שתשבות הארץ בשביעית ממלאכתה' - לדרכו של הרמב"ם

לאחר שסקרנו שורה של מקורות המייצגים קו ברור של פסיקה לאורך הדורות, מהם עולה התפיסה כי מצוות השמיטה עניינה המעשי הוא השבתת הקרקע ממלאכה, ולא השבתת בעליה, נשוב לעיין בדרכו של הרמב"ם, אשר על גישתו הביוצנטרית בהערכת מקומו של הטבע ביחס לאנושות כמו גם לגבי משמעות השבתת הקרקע בשמיטה עמדנו לעיל. ראש לכל, בפתיחה להלכות שמיטה ויובל מתאר הרמב"ם ברמזים ובהגדרות קצרות את פרטי המצוות הדיניים והעקרוניות בהם יעסוק במהלך הפרקים. את מהותה של מצוות השמיטה הוא מגדיר: "שתשבות הארץ בשביעית ממלאכתה"⁴⁷. פתיחה זו משתלבת היטב עם דרכו של הרמב"ם שאותה ראינו עד כה - השבתת הקרקע, ולא האדם.⁴⁸ אולם, עיון בגוף ההלכות, כמו גם במניין המצוות שלו, מצייר תמונה מורכבת יותר, ושיטתו כשלעצמה אומרת דרשני.

כך בהלכה הראשונה של הלכות שמיטה ויובל: "מצות עשה לשבות מעבודת הארץ ועבודת האילן בשנה שביעית שנאמר ושבתה הארץ שבת ליי' ונאמר בחריש ובקציר תשבות, וכל העושה מלאכה מעבודת הארץ או האילנות בשנה זו ביטל מצות עשה ועבר על לא תעשה שנאמר שדך לא תזרע וכרמך לא תזמור"⁴⁹. הנה כי כן בהשוואה למקור הקודם, דומה כי מהלכה זו עולה שהחובה מוטלת על האדם בדומה ליתר המצוות שבתורה.⁵⁰

45 חכמת שלמה, בבא מציעא צ ע"א.

46 ראה: שו"ת מהרש"ם, חלק ב, סימן כו; שו"ת משיב דבר, חלק ב, סימן נו; שו"ת נחפה בכסף, חלק א, יורה דעה, סימן ד; שו"ת חתם סופר, קובץ תשובות, סימן ל; שו"ת בנין ציון, סימן ב. וראה: שבת הארץ, כפר דרום התש"ס, חלק א, עמ' 180; דרך אמונה, פרק א, ס"ק א; אוצר יסודי שביעית, ירושלים התש"ס, עמ' ג-ל; ילקוט יוסף, מצוות התלויות בארץ, חלק א, ירושלים התשס"א, עמ' קיר-קמ.

47 רמב"ם, פרטי המצוות, תחילת הלכות שמיטה ויובל.

48 כך גם מסיק הראי"ה קוק, על אף שלמסקנה הכריע אחרת: "תלה את השביתה בארץ, ומזה נראה כדעת רש"ל ומנ"ח, שיש איסור בעבודת הארץ אפילו אם נעבדת ע"י נכרים. ולפי"ז, לא רק שיש איסור תורה אם ישראל עושה את עבודת הארץ ע"י פועלים נכרים. אלא שגם אסור להניח נכרים לעבוד, שהרי בזה שהם עובדים הם מבטלים אותנו ממ"ע דשביתה הארץ" (שבת הארץ, קונטרס אחרון, סימן א, כפר דרום התש"ס, עמ' 719).

49 רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל, פרק א, הלכה א.

50 אמנם הר"ח קנייבסקי, בספרו דרך אמונה, בני ברק תשס"ז, עמ' 190, כתב על הלכה זו ברמב"ם: "מבואר מדברי רבינו שאין העשה דשביתה על הבעלים אלא על הארץ והעובד עובר בעשה ולא הבעלים ולפי"ז מה"ת יכול לזרוע ע"י גוי ואין בזה אלא איסור דרבנן".

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

ברוח דומה יש לראות גם את דברי הרמב"ם במניין המצוות: "והמצוה הקל"ה היא שצונו לשבות מעבודת הארץ בשנה שביעית והוא אמרו ית' (תשא לד) בחריש ובקציר תשבות. וכבר נכפל הצווי הזה פעמים ואמר (פ' בהר ד) שבת שבתון יהיה לארץ".⁵¹ דומה כי במקור שלפנינו, מזהה הרמב"ם ציווי לשבות וציווי להשבית את הארץ; כלומר, שבת שבתון יהיה לארץ, כציווי זה שנכפל פעמיים. ולפי זה גם הפסוק של שבת שבתון יהיה לארץ, משמעותו שבעלי השדה ישבות ממלאכה בשדה. כך גם הקדים הרמב"ם במניינו התמציתי שבראש ספר המצוות: "לשבות מעבודת הארץ שנ' בחריש ובקציר תשבות".⁵² שיטתו זו של הרמב"ם מזמינה עיון מהו העיקר ומהו הטפל, וכיצד יצדקו דבריו הסותרים לכאורה וישתלבו לכדי שיטה קוהרנטית.⁵³

האחרונים נשאו ונתנו בדבריו. בספר תורת הארץ, ביאר את דעת הרמב"ם, שהמצווה היא להשבית את הארץ, ולכן בעל השדה עובר על איסור גם כשאחרים עובדים בה, וכלשונו של הרמב"ם ברמזיו. את יתר הלשונות שברמב"ם הוא מיישב, שיש להבחין בין שני ציוויים שונים. האחד בפרשת כי תישא, והאחר בפרשת בהר. בפרשת כי תישא הציווי על האדם מוצג בלשון נוכח: "בחריש ובקציר תשבות", ואילו בפרשת בהר הציווי מנוסח בלשון נסתר: "ושבתה הארץ", ובהקשר לציווי זה נאמר בפרשת בהר, שיש חיוב שביתה לא רק על חריש וקציר אלא על ארבע מלאכות: זריעה זמירה קצירה ובצירה. על פי הבחנה זו, ביקש ר' משה קלירס בספרו 'תורת הארץ' ליישב את הסתירה שבין דברי הרמב"ם בכתביו השונים, וההבחנה שבין שביתת הארץ לשביתת האדם. לדעתו דעת הרמב"ם היא אכן שחובת השמיטה היא על הקרקע וכפי שציין ברמזים "שתשבות הארץ", אולם זה תקף לגבי ארבע המלאכות הנזכרות, ולא לגבי חרישה. ומכיוון שבהלכות ובספר המצוות הביא אף את דיני חרישה, לכן נקט בסגנון הפסוק בפרשת כי תישא, ולא כסגנונו בפרשת בהר:

ועפ"ז אתי שפיר מה שהרמב"ם כתב בריש הל' שמיטה מ"ע לשבות מעבודת הארץ כו' ולא כתב מ"ע שתשבות הארץ מעבודה משום דעבודת הארץ כולל גם חרישה וכמו שהביא שם הקרא דבחריש ובקציר תשבות ובשביל חרישה לא הי' יכול לכתוב שתשבות הארץ דחרישה אין האיסור אלא על הגברא וכן מ"ש הסה"מ מצוה קלה שצונו לשבות מעבודת הארץ בשנה שביעית הוא ג"כ משום חרישה.⁵⁴

נראה כי תירוץ זה קשה להולמו בלשונו של הרמב"ם, שכן בהלכות שמיטה ויובל מביא הרמב"ם מלבד את הפסוק מפרשת כי תשא גם את הפסוק מפרשת בהר, כראיה לחובה שעל

51 ספר המצוות לרמב"ם, מצות עשה קלה.

52 מנין המצוות לרמב"ם.

53 לשאלת היחס שבין מניין המצוות הקצר, או הרמזים שבחילת ההלכות ובין ההלכות התייחס דוד הנשקה, "שרידי ספר המצוות לרמב"ם ב'משנה תורה", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, תש"ן ג 1, עמ' 186-180. ושם עמד על הזיקה שבין מניין המצוות והרמזים, אמנם בהלכות שמיטה ויובל, הזיקה היא דווקא בין מניין המצוות וההלכות. וראה דיוגנו בשאלה דומה, ש' קסירר, וש' גליקסברג, מסיני ללשכת הגזית, רמת גן התשס"ח, עמ' 136, הערה 262.

54 תורת הארץ פרק ו, ירושלים תשל"ב, עמ' קמו.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

האדם לשבות ממלאכה בשדה בשנת השמיטה. כך גם בספר המצוות, הוא מביא תחילה את הפסוק בפרשת כי תשא, ואז מוסיף: "וכבר נכפל הצווי הזה פעמים ואמר (פ' בהר ד) שבת שבתון יהיה לארץ". כלומר הרמב"ם רואה את שני הפסוקים באופן דומה. שר על כן, אבקש להציע כאן הסבר אחר, שלפיו שיטתו העקבית של הרמב"ם היא שחובת השביתה היא השבתת הקרקע ממלאכה המתבצעת בה, וכפי שהקדים הרמב"ם ברמזיו ('שתשבות הארץ'). לשיטה זו, את יתר הלשונות שברמב"ם - בהלכותיו ובמניין המצוות, יש לראות כהלכות שעניינן יישום מעשי של העיקרון שנכתב בקצרה בהקדמה. על מנת להבהיר את הדברים, אציין כי גם ממקומות נוספים ניתן להראות שעל פי דרכו העקבית של הרמב"ם, היחס שבין ההקדמה ובין ההלכות, הוא היחס שבין תיאור מהות המצווה ובין היישום המעשי שלה והוצאתה אל הפועל.⁵⁵

55 אמחיש עיקרון זה על ידי תיאור שני מקומות נוספים ברמב"ם, וביחס שבין ההקדמה וההלכות. כך למשל בהקדמת הרמב"ם להלכות תלמוד תורה, הרמב"ם מקדים: "הלכות תלמוד תורה. יש בכללן, שתי מצוות עשה. וזהו פרטן: (א) ללמוד תורה. (ב) לכבד מלמדיה ויודעייה. וביאור שתי מצוות אלו בפרקים אלו" (רמב"ם, הלכות תלמוד תורה, הקדמה). כלומר על פי הקדמה זו, המצווה הראשונה מצוות לימוד תורה. אולם משנעייין בהלכות גופן, לא נמצא הלכה שתבטא באופן פשוט ומיידי לימוד תורה, אלא הרמב"ם עוסק בהלכות הקשורות ללימוד התורה לאחרים. לימוד התורה לעצמו, נזכר באופן שולי ביותר ובדרך אגב. כך למשל בהלכה הראשונה: "נשים ועבדים וקטנים פטורים מתלמוד תורה, אבל קטן אביו חייב ללמוד תורה שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר בס, ואין האשה חייבת ללמד את בנה שכל החייב ללמוד חייב ללמד" (רמב"ם, הלכות תלמוד תורה, פרק א, הלכה א). לימוד התורה בצורתו הפשוטה, לא נזכר בהלכה זו אלא החובה ללמד תורה לאחרים. כך גם בהלכות לאחרים. החובה ללמד את נכדו או תלמידים אחרים, החובה לשכור מלמד לבנו. החובה ללמוד תורה נזכרה בדרך אגב בהלכה ג, אגב החובה לשכור מלמד לבנו: "מי שלא למדו אביו חייב ללמד את עצמו כשיכיר שנאמר ולמדתם אותם ושמרתם לעשותם". או אגב דיון בלימוד תורה לבנו: "היה הוא רוצה ללמוד תורה ויש לו בן ללמוד תורה הוא קודם לבנו, ואם היה בנו נבון ומשכיל להבין מה שילמוד יותר ממנו בנו קודם [...] שכשם שמצוה עליו ללמד את בנו כך הוא מצווה ללמד עצמו" (שם, הלכה ד). החובה ללמוד תורה בעצמו, נלמדת תורה בהלכה זו מהחובה ללמד תורה לבנו. אין שום ספק, שלנוכח המצווה שמתוארת ברמזים ללמוד תורה, הפירוט של ההלכות מראה כי עיקר הדגש ניתן ללימוד תורה לבנים ולתלמידים, ואילו הלימוד תורה של עצמו נאמר באופן עקיף ביותר, ואגב הדיון המרכזי. רק בהלכה ח מצאנו ביטוי מפורש לכך: "כל איש מישראל חייב בתלמוד תורה בין עני בין עשיר בין שלם בגופו בין בעל יסורין בין בחור בין שהיה זקן גדול שתשש כחו אפילו היה עני המתפרנס מן הצדקה ומחזר על הפתחים ואפילו בעל אשה ובנים חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה שנאמר והגית בו יומם ולילה" (שם, הלכה ח). על מנת לבאר את הפער שבין ההקדמה ובין ההלכות, אבקש להציע שדרכו של הרמב"ם לתאר את מהות המצווה בהקדמה, ואילו בהלכות, או במניין המצוות, ממחיש הרמב"ם את הקיום המעשי של אותה מצווה, ואת האופנים שבאמצעותם ניתן להוציא אותה אל הפועל, משכך, מהות המצוות היא אכן לימוד תורה. אולם הביטוי המעשי שלה יהיה בדרך של הנצחת התורה בכלל ישראל, על ידי לימוד תורה לבנים ולתלמידים. מהסיבה הזו, כאשר בנו נבון ומשכיל ממנו, בנו קודם: "היה הוא רוצה ללמוד תורה ויש לו בן ללמוד תורה הוא קודם לבנו, ואם היה בנו נבון ומשכיל להבין מה שילמוד יותר ממנו בנו קודם, ואע"פ שכנו קודם לא יבטל הוא, שכשם שמצווה עליו ללמד את בנו כך הוא מצווה ללמד עצמו" (שם, הלכה ד). עיקרון שלא מצינו כמותו בהלכות אחרות, אולם בהלכות תלמוד תורה, מהות המצווה היא הנצחה של לימוד התורה בעם, ולכן בנו קודם לו.

דוגמה נוספת היא הלכות תשובה. בהקדמה להלכות תשובה, מקדים הרמב"ם: "הלכות תשובה. מצוות עשה אחת, והוא ישישב החוטא מחטאו לפני ה' ויתודה. וביאור מצוה זו ועיקרים הנגזרים עמה בגללה בפרקים אלו" (רמב"ם, הלכות תשובה, הקדמה). כלומר המצווה העיקרית אותה רוצה הרמב"ם לפרש בהלכותיו היא מצוות התשובה והירידי הנלווה לה. אולם בפירוט ההלכות לא מופיע ציווי פשוט על עשיית תשובה,

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

בדרך זו נבקש לבאר גם את היחס שבין הקדמת הרמב"ם להלכות שמיטה ויובל לבין הלכותיו. כאמור, בהקדמה תיאר הרמב"ם את מהות המצוה: "שתשבות הארץ בשביעית ממלאכתה". ובהלכות ובספר המצוות פירט את הפעולות שבאמצעותן ישבית האדם את שדהו ממלאכה.

הראי"ה קוק מבאר ברוח דומה את הסתירה שבין הרמזים שבתחילת הלכות שמיטה ויובל לבין מניין המצוות והעולה מן ההלכות גופן. אם כי כאמור, דרכו בניתוח המקורות כמו גם במסקנה למעשה, שונה:

ונראה שצורת המצוה היא כך: שיש מצוה שתשבות הארץ, כדכתיב ושבתה הארץ, אלא כיון שאין שבייתה של הארץ מתבטלת כ"א ע"י מה שבר חיובא עובד אותה, אבל אם נכרי, שאינו מצווה על שבייתה, עובד אותה, הרי היא לגבי שביית הארץ כאילו עובד אותה קוף בעלמא או שהיא מתעבדת מאליה ע"י איזה כח מכחות הטבע, שאין זה ביטול שביית הארץ. על כל אי אפשר שתהיה מתבטלת שביית הארץ כ"א ע"י ביטול של ל"ת דשדך ל"ת וגו', דהיינו כשבר-חיובא עובד אותה, וממילא אי אפשר שתהי' נעברת שביית הארץ רק אם ישראל עובר ע"ז [...] ועל-כן בהלכה, שבנוגע למעשה הלא אין ציור מיוחד ע"ז על מה שהארץ שובתת, נקט רבינו לשון "לשבות", אבל בציור המצוה, במנין המצוות שלפני ההלכות, צייר ע"פ

אלא חובת הידוי. כך למשל בהלכה א: "כל מצות שכתורה בין עשה בין לא תעשה אם עבר אדם על אחת מהן בין בזדון בין בשגגה כשיעשה תשובה וישבו מחטאו חייב להתודות לפני האל ברוך הוא שנאמר איש או אשה כי יעשו וגו' והתודו את חטאתם אשר עשו זה וידוי דברים, וידוי זה מצות עשה, כיצד מתודין [...] וזהו עיקרו של וידוי, וכל המרבה להתודות ומאריך בענין זה הרי זה משובח" (רמב"ם, הלכות תשובה, פרק א, הלכה א). חובת התשובה כחובה העומדת בפני עצמה, ולא רק כרקע לידוי, בדומה להקדמה נזכרת רק בפרק ב: בהלכה ז: "יום הכפורים הוא זמן תשובה לכל ליחיד ולרבים והוא קץ מחילה וסליחה לישראל, לפיכך חייבים הכל לעשות תשובה ולהתודות ביום הכפורים". אכן בספר מנחת חינוך הסיק מכך שלרמב"ם אין כלל מצוות תשובה, אלא מעשה המובן מאליה. הנחה זו תסביר אמנם את סדרת ההלכות שבפרק הראשון, אולם לא תסביר את הקדמת הרמב"ם, אשר לפיה יש גם חובת לשובה, וכפי שמופיע בדרך אגב בפרק ב.

גם כאן דומה כי נוכל לבאר את היחס שבין ההקדמה ובין ההלכות. בהקדמה מתאר הרמב"ם את מהות המצוה, ואילו בהלכות את דרכי ביטוייה. לאמור, מהות המצוה היא תשובה, ואילו קיומה בפועל ייעשה על ידי וידוי.

באופן דומה, ובסגנון אחר, מבאר הגרי"ד סולוביץ'ק. תחילה הוא מניח עיקרון: "נרמה לי שאף בסוגיא זו אנו יכולים לעמוד על שיטתו של הרמב"ם במנין המצוות, או יותר נכון בהגדרת המצוות. לפי שיטה זו שני סוגי מצוות הם: יש מצוות שקיום המצווה ופעולת המצווה אחד הוא לגביהן, כגון מצוות לולב; התורה אומרת "ולקחתם לכם", וכאשר לוקחים את הלולב, עושים בכך את פעולת הלקיחה, אף מקיימים בכך את המצוה [...] ואולם יש מצוות שבהם פעולת המצווה וקיום המצווה אינם זהים [...] הוא הדין בשמחה, שנצטוינו עליה "ושמחת בחגך". פעולת המצוה היתה בהבאת שלמים בזמן הבית, וימינו אנו בבשר ויין, בבגדי צבעונין וכו'. אלו הן הפעולות שבמצוה ברם, המצוה קיומה בלב" (הרב יוסף דב סולוביץ'ק, על התשובה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 40-41). לאחר שהניח את העיקרון הוא מבאר את היחס שבין ההקדמה ובין ההלכות: "הרמב"ם לשיטתו: בהלכה, במעשה המצוה, הוא נותן את התשובה האובייקטיבית, המעשית, "כיצד מתודין וכו'". אך בכותרת, בהגדרת המצווה, הוא מטעים את החויה הפנימית שבתשובה [...] והרמב"ם מדגיש ואומר בהלכה: "וידוי זה מצות עשה". זוהי פעולת התשובה, ברם, התשובה עצמה, קיומה, הוא תנאי הכרחי לכל בלעדיה אין מצוות וידוי" (שם, עמ' 45).

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

האמת: שתשבת הארץ ממלאכתה, שכשבא לעבור על מצוה זו הקפידא היא על מניעת שביתת הארץ.⁵⁶

כמובן קיימות נפקויות מעשית בין הגדרת המצווה כדין בקרקע, ובין הגדרת המצווה כדין באדם. אשר על כן על מנת לבחון את דרכנו זו, נבקש ללמוד כמה מהלכותיו של הרמב"ם, ולראות האם מהדרכותיו המעשיות שבהלכותיו, קרי "הפעולות", באה לידי ביטוי תפיסתו המהותית של הרמב"ם, שמטרת הפעולות היא קיומה של מהותה של המצווה - השבתת הקרקע. אמנם מן הראוי להעיר בפתחו של הדיון, כי מרבית הנפקויות שהעלו האחרונים בין שתי השיטות משקפות הלכי מחשבה של תקופת האחרונים, ואין זה סביר למצוא להם התייחסויות מפורשות בדברי הרמב"ם עצמו. אף על פי כן דומה כי גם ברמב"ם עצמו יש רמזים לכך, שהחובה היא בהשבתת הקרקע, ולא בהשבתת האדם.

בהלכות שמיטה ויובל, הביא הרמב"ם להלכה את שיטת בית הלל, לפיה מותר בשנת השמיטה למכור את השדה לחשוד על השביעית, שהרי יכול להוכירה: "ומוכר לחשוד פרה חורשת בשביעית שהרי אפשר לשוחטה, ומוכר לו שדהו שהרי אפשר שיוכירה".⁵⁷ הסיבה שמותר למכור את הקרקע שחייבת בשביתה לחשוד קשורה להנחה שאין ודאות שהחשוד יעבוד בה, ואולי יוכירה, אולם, כאשר ברור שיעבוד בה, ודאי אסור למכור לו; הרי שיש לו לאדם לחשוש לפעילות חקלאית אסורה בשדהו, גם כאשר העבודה לא נעשית על ידו. עולה אפוא כי שיטת הרמב"ם היא שהחובה היא בהשבתת הקרקע ולא השבתת האדם.⁵⁸

אמנם מנגד ניתן היה לכאורה להביא ראיה הפוכה מאחת מהלכותיו של הרמב"ם. שכן לגבי נטיעת אילן בערב ראש השנה של שנת השמיטה, פסק הרמב"ם שגם בזמן הזה יש לאסור נטיעת אילנות, לא מעיקר הדין אלא מפני חשש למראית עין: "אף בזמן הזה אין נוטעין אילנות ואין מרכיבין ואין מבריכין ערב שביעית אלא כדי שתקלוט הנטיעה ותשהה

56 הראי"ה קוק, (לעיל הערה 48), עמ' 722. בהמשך הוא מתאים סברא זו לשיטתו: "שהמ"ע בפועל היא אקרקפתא דגברא לשבת מעבודת הארץ, אלא שכשהוא עובר צורת העבירה אי מצד המ"ע לא רק מה שהוא עובד את הארץ אלא גם מה שהארץ אינה שובתת".

57 רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל, פרק ח, הלכה ו.

58 בספר החינוך נאמן דרכו של הרמב"ם, כתב במפורש שנוהגת מצווה זו גם בנקבות, וברמב"ם עצמו לא מצאנו שהבחין בכך, ומשום כך נראה שהוא סובר שגם נשים חייבות. על אף שהדברים אינם מפורשים, יש שרצו להניח, כי בחיובן של נשים ניתן לראות ביטוי למהות החובה, חובה להשבת את הקרקע ולא החובה להשבת את האדם. שכן, אם החובה על האדם, הרי נשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמן, ולכן הגיוני יהיה שתהינה פטורות מחיוב עשה של חרישה. המנחת חינוך תולה את ההתלבטות בחקירה אחרת, האם חובת ההפקר היא על האדם, או שהקרקע מופקעת מאליה: "ולכאורה י"ל דהרב המחבר כתב דנוהג בזכרים ובנקבות ואי אמרי' דהמ"ע הוא אקרקפתא דמחוייב להפקיר דכן גזה"כ אם כן למה הנשים חייבים במצווה זו הא מ"ע שהז"ג נשים פטורות. אך י"ל דל"ה זמ"ג דפירות שביעית לעולם הם בקדושתן ואפי' בשאר השנים שגזלו בשביעית ל"ה זמ"ג". ברוח זו בקשו לומר, כי חיובן של נשים במצוות השמיטה, מלמד שלא מדובר כלל בחובות שמוטלות על האדם, אלא מדובר בפעולות שמטרתן השבתת הקרקע מפעילות, ומשום כך גם נשים תהיינה חייבות. אמנם לא ברור כלל שזוהי הסיבה שנשים תהיינה חייבות, וכן לא מוכרחת הסברא שחובת 'חפצא', מחייבת בהכרח שנשים תהיינה חייבות.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

אחר הקליטה ל' יום קודם ר"ה של שביעית וסתם קליטה שתי שבתות, ודבר זה אסור לעולם מפני מראית העין שמא יאמר הרואה בשביעית נטעו".⁵⁹

והנה במנחת חינוך הסתפק האם זריעה בערב ראש השנה, שלא בזמן קיומו של בית המקדש, תהיה אסורה מפני מראית עין או מעיקר הדין ומדאורייתא. בהמשך הוא מסביר את ההתלבטות: "ויש לחקור אי נימא דאין איסור זריעה בתוס' שביעית, אפשר מותר לזרוע מן התורה עד ערב ר"ה אף שתשרש בשביעית, מ"מ הוי ליה כמו שבת ויו"ט, דמותר לעשות מלאכה עד חשיכה, אף שהמלאכה נעשית בשבת [...]. או אפשר כיון שכבר כ' דמצווים אנחנו על שביעית קרקעות בשמיטה [...] ה"נ אסור השרשה בשמיט' מחמת שביעית קרקע".⁶⁰

כלומר, אם החובה היא שביתת האדם, והיות והמלאכה לא נעשתה בשנת השמיטה אלא לפנייה, לא יהיה בכך איסור, שהרי סוף כל סוף האדם שבת בשביעית. אולם, אם נניח שהחובה היא בהשבתת הקרקע, הרי שגם זריעה או נטיעה בערב ראש השנה, תקבע בהכרח שהקרקע לא תשבות ממלאכה. מניסוח זה ניתן להסיק כי אם פסק הרמב"ם שאסור לטעת אילנות בערב ראש השנה מחשש למראית עין ולא מעיקר הדין, הרי שאין הוא סבור שחובת ההשבתה היא של האדם ולא של הקרקע. אולם כבר כתב בחזון איש, כי השבתת הקרקע המדוברת היא דווקא מפעילות אנושית אשר לה יש גורים הלכתיים. פעולת הזריעה בשביעית היא זו שאסורה, אולם המשך קיום הצמיחה במהלך שנת השמיטה אינה אסורה: "ומשום שביתת הארץ לא שייך [...] שהרי מותר להשקות בשביעית מן התורה, ולא אסרה תורה אלא אבות, ופעולת הקרקע שהיא בלא מעשה גריעה מתולדה, וכהאי גוונא גם האדם מותר בה".⁶¹

ניתן להטעים ולומר כי המנוחה של הקרקע היא לא מגידולים חקלאיים טבעיים, אלא מפעולה אגרסיבית של האדם,⁶² וכלשונו של ר' יצחק ברויאר המתאר את חיוב השמיטה באופן כללי: "זהו עיקרה של שביעית. שביתת שבת הארץ מכוונת נגד ריבונותו של האדם, נגד ריבונות ממשלתו בכריאה אחרי שקיבלה את צורת הטבע, נגד העריצות של הרצון הבהמי ושל הרצון השכלי, בהסירה מהם כל סמכות במשך שנה שלמה, ובהכריזה על ידי זה שאין תפקידה של הארץ לשמש כדור משחקים בידי הוד מלכות האדם".

ו. חתימה

כדיונים האקולוגיים בני זמננו מסתמנות שתי גישות שונות מבחינת המוטיבציה של הדאגה לאיכות הסביבה: גישה אנתרופוצנטרית שמגמתה לשמור על הטבע למען האדם, וגישה ביוצנטרית, הרואה בשמירת הטבע אידיאל עצמאי שאיננו מכוון לשרת את האדם אלא את הטבע גופו. במאמר זה הצבענו על מקבילותיהן ההלכתיות וההגותיות של גישות אלו

59 רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל, פרק ג, הלכה יא.

60 מנחת חינוך, מצווה שכו.

61 חזון איש, סימן יז, אות כה.

62 דומה כי כך ניתן לבאר את ההבדל בין הפעולות המותרות בשנת השמיטה והאסורות בה.

"ושבתה הארץ" - לדרכו של הרמב"ם בתפיסת מצוות השמיטה • שלמה א' גליקסברג

בהקשר של מצוות השמיטה. ישנם חכמים שראו את מגמתה העיקרית של המצווה בדאגה לשביתת האדם, וכנגדם יש שראו את מגמתה של המצווה בשביתת הארץ, הראויה גם היא למנוחה למען תחדש את כוחותיה. על כך הוספנו אפשרות שלישית, שגם לה מקורות נאמנים, והיא גישה תיאוצנטרית, הרואה את תכליתה של מצוות השמיטה בהשבת הטבע לידי האלקים, הפורש עליו מחדש את לבוש הקדושה שעטה עליו עם ראשית בריאתו.

זה למעלה ממאה שנים, מאז שבנו לארצנו, מנסים אנו ליישם את מצוותיה של השמיטה תוך התמודדות מתמדת עם הקשיים הכלכליים הכרוכים בשמירתה. אף אם בימינו קיומן הממשי של הלכות שביעית דל למדי, הנה יפה וראוי כי נחמוק לרגע קט מן הקשיים והאילוצים, ונישא עינינו אל טעמיה ואל רוחה של מצווה יקרה זו, שלא ללמד על עצמה בלבד יצאה, אלא על רוחה של ההלכה בכלל.

ידועים דבריו של הרש"ר הירש, שמשמעות הביטוי "דרוש וקבל שכר", היא השכר החינוכי והערכי המצוי בפרשיות שאינם בהכרח מעשיות.⁶³ כך נאמר אנו אף לגבי מצווה זו, שגם אם שמירתה בפועל מצויה עדיין בתחילת הדרך, הרי מבחינה מגמותיה האידיאליות והערכיות, היא מקרינה מאורה יחסנו אל הטבע בכלל ומעצבת את המגמות האקולוגיות הראויות להדריכנו בשמירתו.

63 ראה למשל בפירושו לדברים כא, יח: "ואף על פי כן או דוקא משום כך הוא אוצר בלום של אמיתות חינוכיות שחקירתן היא בגדר "דרוש וקבל שכר": העוסק בהן יפיק מהן תועלת מרובה למלאכת החינוך של ההורים".